

'beklemden' collega's?) worden niet systematisch gesteld (alleen op pagina 226 komt deze even aan de orde in verband met de Friese achterstand op het terrein van de drainage).

Na deze teleurstellingen, heb ik moeite om de positieve kanten van het boek te belichten. Er wordt, aan de hand van een diepteonderzoek in vier gemeenten, veel informatie gegeven over de ontwikkeling van grondgebruik, bezitsverhoudingen en de manier waarop het pachtsysteem functioneerde. Er wordt, aan de andere kant, een serieuze poging gedaan de agrarische, demografische en economische ontwikkeling van de Friese landbouw in de negentiende eeuw verder uit te diepen, waarbij veel interessante informatie opgediept wordt. Daar zitten soms nieuwe verhalen in, zoals die over de Amsterdamse onderneming die in Friesland een groot aantal particuliere boterfabrieken opzette (187-188). Er is hard gewerkt, er zijn veel bronnen bewerkt, met elkaar vergeleken en op een rij gezet, maar het maakt op deze lezer een wat plichtmatige indruk — een samenhangend betoog over de relatie tussen 'eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de landbouw en agrarische ontwikkelingen' komt niet van de grond. Op sommige punten, bijvoorbeeld waar het gaat om de veronderstelde groei van de groep gardeniers (273), zijn de conclusies bovendien boterzacht. Toch is de veronderstelde groei van deze groep een van de weinige schakels die Blauw heeft weten te leggen tussen de bezitsverhoudingen en de agrarische ontwikkeling (want de gardeniers konden profiteren van het feit dat er veel los land werd verpacht). De andere schakel is de opkomst van het keuterbedrijf in de Wouden aan het eind van de negentiende eeuw (dankzij het feit dat (heide)grond hier goedkoop was). Al met al vind ik het een onbevredigende studie, die ondanks veel ingezette arbeid weinig nieuws brengt over de Friese grond.

Jan Luiten van Zanden

K. Mandemakers, O. Boonstra, ed., *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen: Van Gorcum, 1995, 186 blz., f39,50, ISBN 90 232 3047 7).

De Historische Steekproef Nederlandse Bevolking (HSN) is een onderzoek naar de levensloop van personen die in Nederland tussen 1811 (1812) en 1922 zijn geboren. De relevantie van het onderzoek bestaat uit het bieden van een algemeen en wetenschappelijk relevant kader waarbinnen meer specifieke ontwikkelingen kunnen worden geplaatst. Omdat de provincie Utrecht de proeftuin van het project vormde, worden de resultaten van het onderzoek over de Utrechtse bevolking nu als eerste gepresenteerd.

De bundel opent met een korte inleiding door de redacteurs, gevolgd door een degelijk overzicht van de historische ontwikkeling van de provincie Utrecht in de periode 1800-1940. Volgens auteur Knippenberg vormde deze provincie door haar gevarieerdheid een 'Nederland in het klein'. Wellicht daardoor, maar mogelijk ook door een gebrek aan relevante literatuur, is deze bijdrage, maar dat geldt ook voor enige andere, zeer sterk vanuit een nationaal perspectief geschreven. De Utrechtse historicus mist hier de *couleur local*.

De feitelijke analyse van de gegevens vindt plaats in vijf bijdragen door in totaal zes deskundige auteurs. Zij bespreken achtereenvolgens de levensduur (Van Poppel), de schrijfvaardigheid (Boonstra), het huwelijkspatroon (Kalmijn), de sociale mobiliteit (Van Leeuwen en Maas) en de migratie (Kok) van de Utrechtse bevolking in de negentiende en twintigste eeuw (de titel van het boek klopt dus niet!). Twee bijlagen door Mandemakers, waarin op de technische en wetenschappelijke waarde van de steekproef wordt ingegaan, completeren de bundel.

De vijf analytische hoofdstukken leveren weinig schokkende resultaten op, maar dat was ook

niet direct te verwachten. In de loop van de negentiende eeuw vonden vooral geleidelijke ontwikkelingen plaats, waarvan het resultaat was dat de Stichtse samenleving in 1900 op veel punten sterk verschilde van die in 1800. Zo nam de gemiddelde levensduur toe, hoewel Van Poppel duidelijk maakt dat dit proces pas na het midden van de negentiende eeuw inzette door een daling van de sterfte in de leeftijdsgroep van 15 tot 50 jaar. Voor pasgeborenen verbeterden de overlevingskansen pas omstreeks 1900. Andere ontwikkelingen waren de (vrijwel) verdwijning van het alfabetisme, een daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd (door een verbeterde levensstandaard) en een toename van de geografische en de sociale mobiliteit. Het duurde evenwel nog tot na 1900 al eer de Utrechtse samenleving een opener karakter kreeg.

Zoals gezegd zijn bovengenoemde inzichten niet nieuw. De kracht van de HSN moet dan ook komen van een comparatieve aanpak waarbij vergelijkingen tussen grotere geografische eenheden plaatsvinden. De auteurs hebben de provincie Utrecht daar klaarblijkelijk te klein voor gevonden want een vergelijking van bijvoorbeeld de zandgronden in het oosten met het veen-weidegebied in het westen blijft uit. Daarentegen is wel aandacht besteed aan het verschil tussen stad en platteland. In alle studies wordt duidelijk dat de stad Utrecht een afwijkend patroon laat zien van de rest van de provincie. Voor de overige steden is dit nauwelijks te zeggen, mede omdat er telkens verschillende steden in de analyses opduiken. Terwijl in drie artikelen alleen Amersfoort en Utrecht als steden genoemd worden, haalt Boonstra hier Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort bij en onderscheidt Van Poppel 'de stad Utrecht, het platteland (gemeenten die zowel in 1815, als in 1850 en 1912 minder dan 2000 inwoners telden) en de overige gemeenten' (56). Bij deze laatste categorie moet het om meerdere plaatsen zijn gegaan (welke? Veenendaal, Zeist?), maar in figuur 8 op pagina 57 is alleen sprake van Amersfoort!

Ook bij de analyse tussen sociaal-economische groepen ontbreekt de conceptuele samenhang in de bundel. Uiteraard gaat het hierbij om het lastige probleem factoren als inkomen, sociale status en beroep samen te brengen tot een relevant en werkbaar instrumentarium. Van Leeuwen en Maas hebben daartoe een zorgvuldige poging gedaan, maar hun indeling in 7 groepen is helaas alleen door Kalmijn en door Kok overgenomen. Van Poppel heeft zich bediend van de omstreden indeling van Oene en Van Gielen, waarbij boeren bijvoorbeeld tot dezelfde groep worden gerekend als landarbeiders en vissers. Bij Boonstra is sprake van weer een andere indeling, nu naar 'sociale klasse'. De lezer vraagt zich af waarom de auteurs niet gevraagd is van dezelfde stratificatie uit te gaan. Het zou de duidelijkheid ten goede zijn gekomen.

Samenvattend kan gesteld worden, dat de bundel degelijke analyses bevat, maar dat aan de presentatie ervan meer zorg had kunnen worden besteed (veel onleesbare grafieken; in figuur 7 op pagina 56 plotseling Engelse beroepsomschrijvingen). De feitelijke waarde van HSN kan uiteindelijk pas worden bepaald wanneer de hele nationale steekproef is afgerond.

Ronald Rommes

R. van den Berg, O. E. Tellegen-Couperus, W. J. Witteveen, ed., *Tussen recht en geschiedenis* (Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, Studiedag Tilburg 1995; Tilburg: Tilburg University Press, 1996, 261 blz., f42,50, ISBN 90 361 9916 6).

In 1996 heeft een vergadering van rechtshistorici plechtig een aantal resoluties aangenomen. Eén daarvan luidt parmantig: dat rechtshistorici in de eerste plaats juristen zijn en blijven (zie